

ХУДОЖНІ СИМВОЛИ В МОЛОДІЖНОМУ РОМАНІ-ДИСТОПІЇ СЬЮЗЕН КОЛЛІНЗ “THE HUNGER GAMES”

Стаття присвячена дослідженню символів на матеріалі сучасного молодіжного роману-дистопії Сьюзен Коллінз “The Hunger Games”. У роботі аналізуються характерні риси жанру молодіжної дистопії, окреслено розбіжності у трактуванні понять «антиутопія» та «дистопія». Виокремлено рослинні, музичні та предметні індивідуально-авторські символи і проаналізовано їхню роль у формуванні художніх образів, притаманних досліджуваному жанру.

Ключові слова: молодіжний роман, дистопія, художній символ.

Павлюк Х. Т. Художественные символы в молодежном романе-дистопии Сьюзен Коллинз “The Hunger Games”. – Статья.

Статья посвящена исследованию символов на материале современного молодежного романа-дистопии Сьюзен Коллинз “The Hunger Games”. В работе анализируются характерные черты жанра молодежной дистопии, определены различия в трактовке понятий «антиутопия» и «дистопия». Выделены растительные, музыкальные и предметные индивидуально-авторские символы и проанализирована их роль в формировании художественных образов, свойственных изучаемому жанру.

Ключевые слова: молодежный роман, дистопия, художественный символ.

Pavliuk Kh. T. Fiction symbols in young-adult dystopian novel “The Hunger Games” by Suzanne Collins. – Article.

The article deals with the investigation of symbols on the material of the modern Suzanne Collins's young-adult dystopian novel “The Hunger Games”. The characteristics of the young-adult dystopian genre are analyzed in the article, the differences in the interpretation of the concepts “anti-utopia” and “dystopia” are defined. The author's individual plant, musical, and object symbols are distinguished, and their role in the formation of images characteristic to the studied genre is analyzed.

Key words: young-adult novel, dystopia, fiction symbol.

Актуальність. У сучасній художній літературі все більшої популярності набирає жанр «молодіжна дистопія». Актуальними темами дистопійних творів є питання війни і миру, існування тоталітарного суспільства, боротьба за виживання у складних соціальних і політичних умовах, які створила пануюча влада у рамках диктаторського режиму. Читача ХХІ століття не може не зацікавити герой-бунтар, котрий відважно бореться із жорстокістю та терором з боку влади, котрий іде проти системи, не піддається контролю.

Метою статті є виокремлення символів у молодіжному романі-дистопії Сьюзен Коллінз *The Hunger Games* та аналіз їх впливу на становлення художніх образів у творі. Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- виявити ознаки жанру молодіжної дистопії;
- розмежувати терміни «роман-дистопія» і «роман-антиутопія»;
- окреслити напрямки сучасного трактування поняття «символ»;
- виокремити символи у досліджуваному романі;
- з'ясувати роль символів у створенні художніх образів обраного твору.

Постановка проблеми. У сучасних наукових студіях ведуться дискусії щодо виокремлення характерних ознак жанру молодіжної дистопії.

Терміни *антиутопія* і *дистопія* використовуються на позначення вигаданого ідеально організованого суспільства і в багатьох літературознавчих працях ототожнюються. Докладну оцінку жанру роману-антиутопії дає Л.М. Юрьєва [7]. За словами вченої, для антиутопічного твору характерні такі риси:

- тоталітарне суспільство з жорстокими методами управління;

- висока стіна, збудована між територією нової держави і навколишнім світом, що не дозволяє жителям побачити життя за межами новоствореної держави;

- світ не є статичним, він конструюється, він тільки можливий;

- розповідь часто ведеться у формі щоденника;

- герой твору – це бунтар-одинак або колектив однодумців, що складається з опозиції до заведеного ладу;

- опис природи всіма своїми фарбами вказує на приреченість всього того, що відбувається навколо;

- поневолення людини підкреслює абсурд ситуації;

- любов як сильне почуття бере на себе функцію протистояти несправедливому світові;

- минулому в антиутопіях не місце, воно відсутнє [7, 73-76].

Однак у сучасних наукових працях простежується тенденція до розмежування термінів. Дистопія й антиутопія розглядають моральні та соціальні проблеми суспільства, їх тематики охоплюють майже усі сфери людського життя, але дистопія використовує більш песимістичні вектори опису майбутнього. За словами М.Я. Геллера, у жанрі дистопії досить часто зображено процес репресій проти мислячих людей, тому що більшість з них безвідмовно сприймають те, що їм нав'язують [2, с. 67]. На фоні такого сюжету з'являється новий герой, який бореться з усіма утисками [10]. Ю.А. Жаданов та В.А. Чалікова стверджують, що якщо дистопія – це «перемога сил розуму над силами добра», абсолютна антитеза утопії, то антиутопія – це лише заперечення принципу утопії, що представляє більше ступенів свободи [6, с. 58].

Ми поділяємо думку відомого літературознавця Дж. Спаркс про те, що антиутопія як критика утопії виявляє негативні тенденції на перший погляд ідеального суспільства; іншими словами, антиутопія – це сатирично «чиясь утопія», тоді як дистопія репрезентує жорстоке, тоталітарне суспільство, де ніхто не ставить під сумнів, «що це – погане місце». Основною ознакою такого суспільства є страх. Саме цей жанр здобуває все більшу популярність у літературі кінця XX – початку XXI ст. [11].

З огляду на згадані точки зору вчених, котрі схильні розмежовувати поняття «дистопія» й «антиутопія», у нашій роботі ми використовуємо термін «дистопія», виходячи з особливостей сюжету досліджуваного нами роману.

Жанр *молодіжного роману* також з'явився відносно недавно, оскільки лише у 20-х роках минулого століття молодь почали розглядати як окреме покоління [8]. За словами сучасного письменника М. Карта, «молодь потребує книг, які б відповідали їхнім унікальним інтелектуальним, емоційним потребам» [8]. Що ж до жанру *молодіжної дистопії*, то вважається, що роман Л. Лоурі *The Giver* поклав початок зорієнтування дистопійного жанру на підлітків і молодь [12]. Прикладами найпопулярніших бестселлерів у жанрі молодіжної дистопії є трилогії *The Hunger Games* (Suzanne Collins), *The Maze Runner* (James Dashner), *Divergent* (Veronica Roth), *Delirium* (Oliver Lauren), *The Giver* (Lois Lowry) та інші.

Об'єктом нашого дослідження обрано сучасний молодіжний роман-дистопію Сьюзен Коллінз *The Hunger Games* («Голодні ігри»). **Предмет** дослідження – символічне наповнення роману і роль виявлених символів у створенні художніх образів, характерних для жанру молодіжної дистопії.

The Hunger Games – це молодіжний роман-дистопія, який показує тоталітарне суспільство, що тримає все під контролем. У презентованій нам державі під назвою Панем (*Panem*) існує традиція, яка служить нагадуванням про те, що буде з тими, хто захоче повстати проти влади. Колись були Чорні Часи, й округи повстали проти Капітолія (*Then came the Dark Days, the uprising of the districts against the Capitol*). Дванадцять із них були підкорені, а тринадцятий – стертий з лиця землі. У бунтівних округах запроваджено Закон Зради, який вводив нові правила як щорічне нагадування та гарантію того, що Чорні Часи більше не повторяться. З метою запобігти повстанням влада Панему запровадила Голодні ігри (*The Treaty of Treason gave us the new laws to guarantee peace and, as our yearly reminder that the Dark Days must never be repeated, it gave us the Hunger Games*) [9].

Кожного року відбувається так зване жеребкування для участі в Голодних іграх, де є тільки один переможець (*It's time for the drawing*) [9]. Юнака та дівчину з кожного округу відправляють на свого

роду гладіаторські бої, де вони б'ються до останнього, щоб тільки залишитися в живих. Присутність усіх жителів при жеребкуванні обов'язкова, хіба що людина при смерті (*Attendance is mandatory unless you are on death's door*). Якщо збрешете і не будете присутні на площі, де відбувається все це дійство, вас відправлять до в'язниці (*Officials will come around and check to see if this is the case. If not, you'll be imprisoned*) [9]. Атмосфера під час жеребкування досить гнітюча, повсюди знімальні групи, які, за словами автора, нагадують стерв'ятників: повмощувалися на дахах і тільки додають напруженості (*The camera crews, perched like buzzards on rooftops*) [9].

Ігри проводяться у формі реаліті-шоу, перегляд якого є обов'язковим для всього населення країни. Незважаючи на жахливість того, що відбувається на спеціально створеній організаторами ігор арені, Капітолії змушує святкувати Голодні ігри як велику подію – веселе спортивне змагання між округами (*To make it humiliating as well as torturous, the Capitol requires us to treat the Hunger Games as a festivity, a sporting event pitting every district against the others*) [9]. Зрозуміло, що жителям не подобаються такі жорстокі дії з боку влади, але страх, що так характерний для дистопійного жанру, огортає людей, не дозволяє повстати проти пануючої верхівки, а навпаки все більше придушує бунтарські настрої.

Для повстання потрібний герой, відважний і сильний духом. Герой роману-дистопії – це бунтар, котрий іде проти диктату, не піддається контролю. У романі Сьюзен Коллінз таким героєм-бунтарем є Катніс Евердін (*Katniss Everdeen*), котра, ведучи боротьбу з Капітолієм на чолі з президентом Сноу (*President Snow*), веде ще й боротьбу сама з собою.

Досліджуваний роман насичений знаками та символами, на які варто звернути увагу для глибшого розуміння тексту. Перш ніж перейти до детального аналізу твору, вказуючи на присутні у ньому символи, потрібно визначити, що таке символ.

За словами російського вченого С.С. Аверінцева, *символ* – це знак, наділений усією органічністю міфу та невичерпною багатозначністю образу [1, с. 826]. Відповідно до такого тлумачення будь-який символ є образом. І навпаки – будь-який образ є тією чи іншою мірою символом, оскільки предметність образу та глибинність його сенсу складають у структурі символу нерозривну єдність [1, с. 826–827]. Критеріями «символічності» образу в художньому тексті В.А. Маслова вважає есплікацію абстрактного символічного значення у контексті, недостатність буквальної інтерпретації образу для його адекватного відтворення, імпліковану асоціацію з міфом, легендою, фольклором тощо [4, с. 98]. Крім того, у конкретному художньому тексті конкретного автора символічного значення може набувати будь-яке слово [4, с. 103].

Український літературознавець Р.В. Мних зауважує, що природа художнього символу передбачає співвіднесеність принаймні двох смислових центрів. Якщо один з них даний, то інший «заданий» автором у тексті твору. Отже, у художньому тексті «даність символу ґрунтується на образній природі художнього слова, відкритого для згаданої співвіднесеності не просто другому смислу, а множинності смислів» [5, с. 21]. Таким чином, інтерпретація конкретної символічної парадигми передбачає вивчення та тлумачення як смислів, так і шляхів їхнього співвіднесення. У нашій статті ми будемо дотримуватися тлумачення символу за Р. Мнихом. Крім того, термін «символ», будучи настільки багатозначним, часто ототожнюється з такими поняттями, як «знак», «персоніфікація», «алегорія», «метафора», «емблема», але й на цю тему ведуться дискусії в наукових колах. Важливою властивістю символу є те, що він не просто відображає дійсність, але й сповнений креативним потенціалом [3, с. 4].

Одним із основних символів, який ми спостерігаємо від початку до кінця твору, є лук Катніс. Лук зі стрілами – це зброя, тобто можливість врятуватися (*The bow and arrow is my weapon*) [9]; це віра в перемогу на Голодних іграх, адже це єдине, що додавало надії, щоб вижити в жорстоких умовах. Для Катніс лук – це спогади про дитинство, про її батька (*My bow is a rarity, crafted by my father along with a few others that I keep well hidden in the woods*), котрий так швидко пішов з життя, залишивши сім'ю на Катніс. Вона зуміла прогодувати маму і сестру, вправно володіючи своєю єдиною зброєю (*Even a weak bow is better than no bow at all*) [9], яку змайстрував батько. Звідси лук – це порятунок. Крім того, автор хоче привернути нашу увагу до однієї важливої деталі – ім'я Катніс взято не просто так. Дівчину назвали на честь їстівної рослини (*katniss*), листочки якої нагадують стрілу (*leaves like arrowheads*) [9]. Про це згадується під час купання в ставку і в лісі. Це морозостійка і досить цінна рослина, яка легко адаптується до складних умов. Наша головна героїня також витривала і стійка до труднощів, пристосовується до різних життєвих ситуацій, намагається знайти вихід.

Стрілолист – це символ виживання. У дитинстві батько говорив Катніс, що якщо вона зможе знайти себе, то зможе вижити (*As long as you can find yourself, you'll never starve*) [9]. Сьюзен Коллінз заклала в ці слова набагато глибший зміст, ніж здається на перший погляд. Для того, щоб врятуватися, потрібно не лише боротися з пануючою владою, а боротися з самим собою, пройти шлях самопізнання, щоб перемогти диктаторський режим.

Крім Катніс, увагу привертають також інші герої твору, чийі імена несуть прихований зміст. Наприклад, друг дитинства Катніс – Гейл – має досить цікаве ім'я, яке, без сумніву, відповідає його

характеру та поведінці. З англійської *gale* означає «сильний вітер, шторм; вибух, спалах» [13, с. 463]. Гейл справді запальний, але впевнений в собі, сильний духом. За словами Катніс, він є бунтарем з народження і більше підходить для війни зі своєю відважністю та прагненням боротися (*Gale's tirades against the Capitol*) [9].

Ім'я молодшої сестри Катніс – Примроуз (*Primrose*) – також несе в собі приховане значення (*Prim's face is as fresh as a raindrop, as lovely as the primrose for which she was named*) [9]. З англійської *primrose* означає «первоцвіт». Прим така ж красива і ніжна, як ця перша весняна квіточка. Це худенька дівчинка з довгим світлим волоссям (*light hair*) і блакитними очима (*blue eyes*), яку обохнює весь дистрикт. Прим дуже оптимістична і сповнена ентузіазму навіть у безнадійних ситуаціях. Первоцвіт – це рослина, яка є нестійкою до холодів, на відміну від морозостійкого стрілолиста, так само Примроуз потребує турботи, захисту в цьому жорстокому суспільстві.

Крім того, у творі зустрічаємо ще одне ім'я, яке багато чого може сказати про свого власника – маленьку дівчинку Руту. Рута – це багаторічна вічно-зелена запашна рослина, яку часто використовують в медицині (*Rue is a small yellow flower that grows in the Meadow*) [9]. З грецької *ruta* означає «врятувати»: згадаймо, як маленька дівчинка допомагала Катніс, знаючи безліч різних трав, що забезпечили їм двом виживання на Голодних іграх. Такі імена вибрані автором не просто так, вони несуть у собі прихований зміст, що допомагає краще зрозуміти героя та роль, яку він відіграє у творі.

З вищенаписаного ми бачимо, що квіти у творі виступають символами: стрілолист – це виживання, первоцвіт – беззахисність, рута – допомога, співпереживання. Крім того, у романі ми часто зустрічаємо такі квіти, як троянди: суп із трояндових пелюстків (*rose-petal soup*); «гніздечко закоханих» для Піти та Катніс, яке було втоплене у вазах із червоними та рожевими трояндами (*the love seat has been moved in and surrounded by vases of red and pink roses*); червона троянда, яку хтось із публіки кинув Катніс після інтерв'ю (*Someone throws me a red rose*), вона навіть жартувала, що пахне трояндами (*Tell me, do I still smell like roses?*) [9]. В окрузі 12 (*District 12*) ніколи й не бачили троянд, для дівчини це було чимось захоплюючим і незвичним, тільки в Панемі могли насолоджуватися цими прекрасними квітами. Звідси троянди – це символ розкоші, любові, краси.

Автор вказує на те, що квіти – це також символ поваги та пам'яті. Згадаймо, як Катніс уквітчала тіло загиблої Руги (*I decorate her body in the flowers. Covering the ugly wound. Wreathing her face. Weaving her hair with bright colors*) [9]. Ніхто з трибутів до цього часу так не робив, головна героїня у такий спосіб висловила свою скорботу та повагу до ма-

ленької чорношкірої дівчинки з округу 11. Водночас цей жест виступив знаком протесту, відмовою підкорятися панівній верхівці. Катніс показала свої почуття, своє несхвалення Голодних ігор.

У творі описано велику кількість рослин, які мама Катніс використовувала для лікування та цілення хворих чи навіть їжі (*Mint is good because we drink mint tea after supper often, so it tricks my stomach into thinking eating time is over*) [9]. Пізніше дівчина зустрічала їх на Голодних іграх: наприклад, м'яту, яку вона жувала, щоб обманути свій шлунок, будучи голодною (*I chew a few mint leaves, my stomach isn't up for much more*) [9]. Ці рослини – нагадування про рідний дім, про матір, про дистрикт 12.

Крім рослин, помітне місце посідають у романі звуки, пісні, музика. Шелест листя в лісі або спів пташок, знайомий з дитинства, здатні змінити настрій персонажів, скерувати в потрібне русло. Катніс не раз згадує, що у неї немає хисту до музики, на відміну від її батька, який купався у піснях (*His voice was that beautiful, high and clear and so filled with life it made you want to laugh and cry at the same time*) [9]. Однак кожна мелодія у творі викликає певні відчуття та асоціації, пов'язані як зі щасливими, так і з жахливими моментами минулого. Наприклад, звуки гімну Панема асоціюються з жорстокістю. З гімну починається жеребкування в день Жнив (*We turn back to face the crowd as the anthem of Panem plays*), він проводить трибути на поїзд, яким вони, можливо, ніколи не повернуться назад до рідного дому (*the moment the anthem ends, we are taken into custody*), звучить на самих іграх, робить підсумок дня (*the anthem ends and the sky goes dark*). Про смерть одного з трибути всіх сповіщає гарматний постріл, його неможливо сплутати ні з чим іншим (*I begin to hear the cannons. Each shot represents a dead tribute*). Кожної ночі учасники Голодних ігор чують моторошну музику, яка супроводжує представлення загиблих друзів чи ворогів (*the anthem that proceeds the death recap*) [9].

Однак не всі мелодії у творі навівають сумні спогади. Колискова, яку співає Катніс на прохання вмираючої Рути, буде завжди нагадувати приємні моменти, пов'язані з цією крихітною дівчинкою, яка померла від рук жорстокого правителя, але при цьому її слова сповнені надії на краще, у них чується теплота і підтримка (*The song that comes to me is a simple lullaby, one we sing fretful, hungry babies to sleep with, It's old, very old I think. Made up long ago in our hills. What my music teacher calls a mountain air. But the words are easy and soothing, promising tomorrow will be more hopeful than this awful piece of time we call today*) [9]. Асоціативний зв'язок між колисковою та емоційним станом піднесення, надії на порятунок є доволі стійким у тексті, тому можна говорити про асоціативну паралель MUSIC – HOPE.

Мелодію колискової підхоплюють сойки-переспівниці, які з одного дистрикту до іншого спо-

віщають людям своїм співом про те, що сталося. Та скорбота, з якою заспівала її Катніс, пробудила в багатьох людей почуття несправедливості та співчуття. Можна припускати, що цей момент став першим кроком до підняття повстання. Крім того, є інші пісні, які звучать не менш сумно: вони пов'язані з батьком головної героїні. Це пояснює те, чому Катніс так критично ставилася до свого співу: він навіював їй жаль, спогади про батька, котрий співав так, що навіть пташки замовкали (*My father was particularly fond of mockingjays. But whenever my father sang, all the birds in the area would fall silent and listen*) [9]. Саме тому так дороге кожне їхнє виконання. Отже, ми можемо простежити асоціативну паралель MUSIC – FEAR – SORROW – REBELLION.

Важливим символом у творі виступає брошка (*the circular gold pin*), яку Мадж подарувала Катніс на прощання. Кожному трибуту дозволено взяти якусь річ як талісман, що нагадувало би про рідний дім (*They let you wear one thing from your district in the arena. One thing to remind you of home*), за винятком якихось небезпечних речей чи зброї. Ця брошка була у вигляді пташки сойки-переспівниці (*a small bird in flight*) [9]. Колись ці птахи були мутантами, їх спеціально вивели для стеження за жителями Панему (*During the rebellion, the Capitol bred a series of genetically altered animals as weapons. The common term for them was muttations, or sometimes mutts for short*), але водночас використовувалися ними як опір Капітолію (*One was a special bird called a jabber jay that had the ability to memorize and repeat whole human conversation*) [9]. Вид був приречений на вимирання, але зумів адаптуватися, тому цей птах став символом виживання і повстання. Така маленька деталь в образі Катніс тільки підкреслювала її бунтівний характер, сильний дух, мала на меті зробити з неї лідера повстання, за яким підуть люди.

Ще одним важливим елементом, що повністю відповідає образу Катніс як «дівчини у вогні» (*Katniss, the girl who was on fire*), є її убрання. На церемонію відкриття Голодних ігор кожному трибуту підбирають одяг, що відповідає основному заняттю дистрикту, з якого вони прибули. Така поведінка лише вказує на контроль зі сторони влади, яка ділить суспільство на класи і нагадує учасникам, яке місце вони у ньому посідають. Такий жест вкотре підтверджує присутність антиутопічних рис у романі. Проте червона вогняна сукня, створена стилістами для Катніс, ніяк не є символом покірності, а навпаки, кидає виклик владі Капітолію (*My dress is entirely covered in reflective precious gems, red and yellow and white with bits of blue that accent the tips of the flame design. The slightest movement gives the impression I am engulfed in tongues of fire*)

[9]. Прості шахтарі, котрих представляє Катніс, запалали яскравим вогнем змін. Вогонь – це символ спротиву, бунту, назріваючої революції, яка от-от має вибухнути, яка так довго чекала свого героя, свого лідера.

Отже, проведений аналіз підтверджує приналежність роману Сьюзен Коллінз *The Hunger Games* до жанру молодіжної дистопії, оскільки характерною ознакою виступає у творі наявність диктаторського режиму, жорстокі методи управління суспільством, насильство, страх. Твір насичений різноманітними символами, які несуть як негативну, так і позитивну конотацію. Велика

увага відводиться в романі рослинам, особливо квітам. Кожний звук викликає певні асоціації, спогади, відчуття страху, жалю, радості. Особливе місце посідають деталі: наприклад, якщо лук зі стрілами – це символ порятунку, то брошка у вигляді сойки-переспівниці – це протест, вогняна сукня Катніс – виклик суспільству. У творі простежуються стійкі асоціативні паралелі MUSIC – HOPE, MUSIC – FEAR – SORROW – REBELLION.

Перспективи подальшої роботи вбачаємо у дослідженні символічного наповнення романів жанру молодіжної дистопії XXI ст. з позицій когнітивної поетики.

Література

1. Аверинцев С.С. Символ / С.С. Аверинцев // Краткая литературная энциклопедия в 9 т. / гл. ред. А.А. Сурков. – М. : Советская энциклопедия, 1962–1978. – Т. 6. Присказка – «Советская Россия». – 1971. – С. 826–831.
2. Геллер М.Я. Утопия у власти / М.Я. Геллер, А.М. Некрич. – М. : МИК, 2000. – 180 с.
3. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А.Ф. Лосев. – 2-е изд., испр. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология : [учеб. пособие для студ. вузов] / В.А. Маслова. – М. : Академия, 2010. – 202 с.
5. Мних Р.В. Категория символа и библейская символика в поэзии XX века / Р.В. Мних. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2002. – 258 с.
6. Соловйова А.С. Антиутопія як символічна модель суспільства тотальної деперсоналізації / А.С. Соловйова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія «Політологія». – 2011. – Т. 162. – Вип. 150. – С. 57–63.
7. Юрьева Л.М. Русская антиутопия в контексте мировой литературы / Л.М. Юрьева. – М. : ИМЛИ РАН, 2005. – 319 с.
8. Cart M. From insider to outsider: the evolution of young adult literature / M. Cart. – Voices from the Middle. – Vol. 9. – № 2. – December, 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ncte.org/journals/vm/issues/v9-2>.
9. Collins S. The Hunger Games / S. Collins [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://royallib.com/read/Collins_Suzanne/THE_HUNGER_GAMES.html#0.
10. Dystopia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.utopiaanddystopia.com>.
11. Sparks J. Utopian / Anti-Utopian / J. Sparks // Dystopian Literature [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sjsu.edu/people/julie.sparks>.
12. Young Adult Science Fiction / Dystopian [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bookcountry.com/ReadAndReview/Books/GenreMap/YoungAdult/YoungAdultScienceFictionDystopian.aspx>.
13. Англо-український словник. Близько 120 000 слів : в 2 т. / уклад. М.І. Балла. – К. : Освіта, 1996. – Т. 2. – 712 с.